BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

# महाराष्ट्रातील शिक्षणाचे अर्थकारण : एक अभ्यास

**प्राचार्य डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर**

श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय

मेहकर जिल्हा बुलढाणा

Email : blahorkar@gmail.com

**सारांश**

महाराष्ट्रातील शिक्षणाचे अर्थकारण हा राज्याच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाशी संबंधित महत्त्वपूर्ण विषय आहे. शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च, शैक्षणिक सुविधांचे वितरण, विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबांवरील आर्थिक भार, शिष्यवृत्ती योजना आणि उच्च शिक्षणातील गुंतवणूक यांचा शिक्षणाच्या उपलब्धतेवर व गुणवत्तेवर परिणाम होतो. ग्रामीण व शहरी भागांतील शैक्षणिक सुविधांमधील तफावत आणि आर्थिक संसाधनांचे असमान वितरण यांमुळे शैक्षणिक संधींमध्ये विषमता निर्माण होते. शिष्यवृत्ती व आर्थिक सहाय्य योजनांमुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांना शिक्षण सुरू ठेवण्यास मदत मिळते. तसेच उच्च शिक्षणावरील सार्वजनिक गुंतवणुकीमुळे कौशल्यविकास, रोजगारक्षमता आणि मानवी भांडवलनिर्मितीला चालना मिळते. शिक्षणावरील खर्चाची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी निधीचे पारदर्शक वितरण, ग्रामीण व वंचित भागांना प्राधान्य, डिजिटल सुविधांचा विस्तार आणि कौशल्याधारित शिक्षण आवश्यक आहे. एकूणच, शिक्षणाकडे केवळ खर्च म्हणून न पाहता आर्थिक विकासासाठीची दीर्घकालीन गुंतवणूक म्हणून पाहणे गरजेचे आहे. गुणवत्तापूर्ण, सर्वसमावेशक आणि परवडणारे शिक्षण उपलब्ध झाल्यास राज्यातील मानवी संसाधनांचा विकास होऊन आर्थिक व सामाजिक विषमता कमी करण्यास मदत होईल.

**प्रस्तावना:**

शिक्षण हे मानवी भांडवलनिर्मितीचे प्रभावी साधन असून राज्याच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासामध्ये त्याचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीचे ज्ञान, कौशल्य, उत्पादकता आणि रोजगारक्षमता वाढण्यास मदत होते. त्यामुळे शिक्षणावरील खर्चाकडे केवळ प्रशासकीय खर्च म्हणून न पाहता दीर्घकालीन आर्थिक गुंतवणूक म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र हे देशातील औद्योगिक, कृषिप्रधान आणि सेवा क्षेत्रात प्रगत राज्य असल्यामुळे येथील शिक्षणव्यवस्थेचे आर्थिक विश्लेषण महत्त्वाचे ठरते. महाराष्ट्रातील शिक्षणव्यवस्थेमध्ये प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, उच्च आणि व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश होतो. या विविध स्तरांवरील शिक्षणासाठी राज्य शासनाला शिक्षकांचे वेतन, शैक्षणिक पायाभूत सुविधा, संशोधन, शिष्यवृत्ती आणि विद्यार्थी कल्याण योजनांवर खर्च करावा लागतो. त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबांनाही शुल्क, पुस्तके, वाहतूक, वसतिगृह आणि डिजिटल साधनांसाठी खर्च करावा लागतो. या खर्चाचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संधींवर आणि कुटुंबांच्या आर्थिक परिस्थितीवर परिणाम होऊ शकतो. प्रस्तुत संशोधनामध्ये महाराष्ट्र शासनाच्या अर्थसंकल्पीय तरतुदी, आर्थिक पाहणी, शैक्षणिक सांख्यिकी आणि उच्च शिक्षणविषयक अहवालांच्या आधारे शिक्षणाच्या अर्थकारणाचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च, शैक्षणिक गुणवत्ता, लिंग समानता आणि आर्थिक विषमता यांचे विश्लेषण करून महाराष्ट्रातील शिक्षणव्यवस्थेची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी उपाय सुचविणे हा या अभ्यासाचा प्रमुख हेतू आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

**बीजशब्द (Keywords) :** शिक्षणाचे अर्थकारण, शैक्षणिक खर्च, सार्वजनिक गुंतवणूक, महाराष्ट्राचा अर्थसंकल्प, मानवी भांडवल, शैक्षणिक विषमता, लिंग समानता, उच्च शिक्षण, रोजगारक्षमता, आर्थिक विकास.

**संशोधन पद्धती:**

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी महाराष्ट्र शासनाची आर्थिक पाहणी, राज्याचा अर्थसंकल्प, शिक्षण विभागाचे अहवाल, अखिल भारतीय उच्च शिक्षण सर्वेक्षण (AISHE), शैक्षणिक सांख्यिकी आणि संबंधित संशोधन साहित्य या दुय्यम माहितीच्या स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. उपलब्ध आकडेवारीच्या आधारे शिक्षणावरील शासकीय खर्च, विद्यार्थी नोंदणी, शैक्षणिक सुविधा, लिंग समानता आणि अध्ययन निष्पत्ती यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि शैक्षणिक विकास यांचा तुलनात्मक अभ्यास करून महाराष्ट्रातील शिक्षणाच्या अर्थकारणाचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

**संशोधनाची उद्दिष्टे:**

1. महाराष्ट्र शासनाच्या २०२५-२६ च्या अर्थसंकल्पातील शिक्षणविषयक तरतुदींचा अभ्यास करून शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्चाचे विश्लेषण करणे.

2. महाराष्ट्रातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षणातील शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यार्थी नोंदणीच्या आकडेवारीच्या आधारे शिक्षणव्यवस्थेच्या आर्थिक व्याप्तीचा अभ्यास करणे.

3. शिक्षणावरील शासकीय खर्च आणि विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्ती यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास करणे.

4. महाराष्ट्रातील विविध शैक्षणिक स्तरांवरील लिंग समानता निर्देशांकाचा अभ्यास करून शैक्षणिक सहभागातील तफावत स्पष्ट करणे.

5. ग्रामीण व शहरी भागांतील शैक्षणिक सुविधा, आर्थिक संसाधनांचे वितरण आणि शैक्षणिक संधींमधील विषमतेचा अभ्यास करणे.

6. विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबांवर पडणारा शैक्षणिक खर्च, शिष्यवृत्ती आणि इतर आर्थिक सहाय्य योजनांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.

7. उच्च शिक्षणावरील सार्वजनिक गुंतवणूक, कौशल्यविकास, रोजगारक्षमता आणि मानवी भांडवलनिर्मिती यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास करणे.

8. महाराष्ट्रातील शिक्षणावरील खर्चाची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक, गुणवत्तापूर्ण व परवडणारे शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी आर्थिक व धोरणात्मक उपाय सुचविणे.

**अर्थसंकल्पातील शिक्षणविषयक तरतुदी:**

महाराष्ट्र शासनाच्या अर्थसंकल्पामध्ये शिक्षण क्षेत्राला महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. आर्थिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृती या एकत्रित क्षेत्रासाठी ₹१,०६,३३८ कोटींची अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली होती. ही तरतूद २०२४-२५ च्या सुधारित अंदाजापेक्षा ११ टक्क्यांनी अधिक होती. या निधीचा उपयोग शालेय शिक्षण, उच्च शिक्षण,

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

शिक्षकांचे वेतन, शैक्षणिक पायाभूत सुविधा, विद्यार्थी कल्याण आणि विविध शैक्षणिक योजनांसाठी केला जातो. शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्चामुळे विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक संधी उपलब्ध होण्यास आणि मानवी भांडवलनिर्मितीला चालना मिळण्यास मदत होते. तथापि, शिक्षणावरील एकूण तरतूद आणि प्रत्यक्ष शिक्षणासाठी झालेला खर्च यांमध्ये फरक असू शकतो. त्यामुळे शैक्षणिक निधीचा विनियोग, विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या सुविधांची गुणवत्ता आणि शैक्षणिक परिणामकारकता यांचे मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे. शिक्षणासाठी पुरेसा निधी उपलब्ध करून देण्याबरोबरच त्याचे न्याय्य वितरण आणि कार्यक्षम वापर सुनिश्चित करणे महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक व आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाचे आहे.

**महाराष्ट्रातील शिक्षणव्यवस्थेची आर्थिक व्याप्ती:**

महाराष्ट्रातील प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणातील शाळा, महाविद्यालये व विद्यार्थी नोंदणीची आकडेवारी शिक्षणव्यवस्थेची व्यापक आर्थिक व्याप्ती स्पष्ट करते. महाराष्ट्र शासनाच्या आर्थिक पाहणी २०२५-२६ मधील आकडेवारीनुसार, ३० सप्टेंबर २०२४ रोजी राज्यात इयत्ता पहिली ते आठवीच्या १,०४,५२६ शाळांमध्ये सुमारे १.४५ कोटी विद्यार्थी नोंदणीकृत होते. इयत्ता नववी ते बारावीच्या २९,६४१ शाळांमध्ये ६३.६ लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. तसेच, अखिल भारतीय उच्च शिक्षण सर्वेक्षणाच्या (AISHE) २०२३-२४ च्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रात ८७ विद्यापीठे, ५,५७९ महाविद्यालये आणि २,४२६ स्वतंत्र उच्च शिक्षण संस्था असून उच्च शिक्षणातील विद्यार्थी नोंदणी ४५.३१ लाख होती. या आकडेवारीवरून शिक्षण क्षेत्रासाठी शिक्षकांचे वेतन, इमारती, प्रयोगशाळा, ग्रंथालये, डिजिटल सुविधा, संशोधन आणि विद्यार्थी कल्याण योजनांवर मोठ्या प्रमाणात आर्थिक संसाधने खर्च करण्याची आवश्यकता स्पष्ट होते. त्यामुळे शिक्षणव्यवस्थेची आर्थिक व्याप्ती केवळ शासकीय अर्थसंकल्पापुरती मर्यादित नसून विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबांचा खर्च आणि शैक्षणिक संस्थांची आर्थिक संसाधने यांचाही त्यात समावेश होतो.

**विविध शैक्षणिक स्तरांवरील लिंग समानता निर्देशांकाचा अभ्यास:**

महाराष्ट्रातील शिक्षणव्यवस्थेतील मुला-मुलींच्या शैक्षणिक सहभागातील समानता समजून घेण्यासाठी लिंग समानता निर्देशांक (Gender Parity Index—GPI) हा महत्त्वाचा निर्देशक आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या आर्थिक पाहणी २०२५-२६ मधील ३० सप्टेंबर २०२४ च्या आकडेवारीनुसार, राज्यातील प्राथमिक शिक्षणाचा लिंग समानता निर्देशांक ०.९३, उच्च प्राथमिक शिक्षणाचा ०.९०, माध्यमिक शिक्षणाचा ०.८७, उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा ०.९२ आणि उच्च शिक्षणाचा ०.८८ होता. या आकडेवारीवरून माध्यमिक शिक्षणात लिंग समानता निर्देशांक तुलनेने कमी असल्याचे, तर प्राथमिक शिक्षणात तो अधिक असल्याचे दिसून येते. सर्व स्तरांवरील निर्देशांक एकपेक्षा कमी असल्यामुळे मुली आणि मुलांच्या नोंदणीच्या प्रमाणात पूर्ण समानता साध्य झालेली नसल्याचे सूचित होते. शिक्षणातील ही तफावत कमी करण्यासाठी मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणाऱ्या शिष्यवृत्ती योजना, सुरक्षित वाहतूक, वसतिगृह सुविधा आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांना आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे आहे. तथापि, लिंग समानतेचे सर्वंकष मूल्यमापन करण्यासाठी विद्यार्थी नोंदणीबरोबरच शाळा सोडण्याचे प्रमाण, शिक्षण पूर्ण करण्याचे प्रमाण आणि शैक्षणिक संधींची उपलब्धता यांचाही अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

**ग्रामीण व शहरी भागांतील शैक्षणिक सुविधांचे वितरण:**

महाराष्ट्रात असमान असल्याचे दिसून येते. शहरी भागात आधुनिक शाळा, महाविद्यालये, डिजिटल शिक्षण, ग्रंथालये आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षकांची उपलब्धता तुलनेने अधिक आहे; परंतु ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांचा अभाव, शिक्षकांची कमतरता, इंटरनेट सुविधांची मर्यादा आणि वाहतुकीच्या अडचणी जाणवतात. आर्थिक संसाधनांच्या असमान वितरणामुळे ग्रामीण व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांतील विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या संधी कमी मिळतात. परिणामी, शैक्षणिक उपलब्धी, कौशल्यविकास आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये विषमता निर्माण होते. ही विषमता कमी करण्यासाठी ग्रामीण

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

शिक्षणावरील सार्वजनिक गुंतवणूक वाढविणे आवश्यक आहे. ग्रामीण व शहरी भागांतील शैक्षणिक विषमता दूर करण्यासाठी शासनाने शिक्षणाच्या साधनसुविधांचे न्याय्य वितरण करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये आधुनिक प्रयोगशाळा, संगणक, इंटरनेट, वाचनालये आणि पुरेशा शिक्षकांची उपलब्धता वाढविणे गरजेचे आहे. तसेच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, मोफत पाठ्यपुस्तके, गणवेश आणि वाहतूक सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास शिक्षणातील गळती कमी होऊ शकते. शहरी भागातील शैक्षणिक संस्थांमध्ये उपलब्ध असलेल्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा लाभ ग्रामीण विद्यार्थ्यांनाही मिळावा, यासाठी डिजिटल शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे महत्त्वाचे आहे. अशा उपाययोजनांमुळे शैक्षणिक संधींची समानता वाढून सामाजिक न्याय आणि समतोल आर्थिक विकासाला चालना मिळू शकते.

**शैक्षणिक खर्च, शिष्यवृत्ती आणि इतर आर्थिक सहाय्य योजना:**

विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी कुटुंबांना शालेय व महाविद्यालयीन शुल्क, पुस्तके, गणवेश, वाहतूक, निवास आणि डिजिटल साधनांवर खर्च करावा लागतो. विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व ग्रामीण कुटुंबांसाठी हा खर्च आर्थिक भार निर्माण करणारा ठरतो. अनेक वेळा आर्थिक अडचणींमुळे विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अपूर्ण राहते किंवा त्यांना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते. अशा परिस्थितीत शासनाच्या शिष्यवृत्ती, शिक्षण शुल्क प्रतिपूर्ती, वसतिगृह अनुदान आणि इतर आर्थिक सहाय्य योजनांना विशेष महत्त्व प्राप्त होते. या योजनांमुळे विद्यार्थ्यांचा आर्थिक भार कमी होऊन शिक्षणातील प्रवेश, सातत्य आणि उच्च शिक्षणाच्या संधी वाढण्यास मदत होते. तथापि, योजनांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी पात्र विद्यार्थ्यांना वेळेत लाभ मिळणे, अर्जप्रक्रिया सुलभ करणे आणि योजनांविषयी जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

**उच्च शिक्षणावरील सार्वजनिक गुंतवणूक, कौशल्यविकास, रोजगारक्षमता आणि मानवी भांडवलनिर्मिती यांच्यातील संबंध:**

उच्च शिक्षणावरील सार्वजनिक गुंतवणूक ही कौशल्यविकास, रोजगारक्षमता आणि मानवी भांडवलनिर्मिती यांना चालना देणारी महत्त्वपूर्ण आर्थिक प्रक्रिया आहे. शासनाने विद्यापीठे, महाविद्यालये, संशोधन केंद्रे, आधुनिक प्रयोगशाळा आणि व्यावसायिक शिक्षणासाठी पुरेसा निधी उपलब्ध करून दिल्यास विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात व कौशल्यांत वाढ होते. उद्योगांच्या गरजांनुसार कौशल्याधारित अभ्यासक्रम, प्रशिक्षण आणि इंटर्नशिपच्या संधी उपलब्ध झाल्यास विद्यार्थ्यांची रोजगार मिळविण्याची क्षमता वाढते. शिक्षणामुळे व्यक्तीची उत्पादकता, उत्पन्न मिळविण्याची क्षमता आणि निर्णयक्षमता विकसित होते. परिणामी, कुशल मनुष्यबळाची निर्मिती होऊन अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ होऊ शकते. त्यामुळे उच्च शिक्षणावरील सार्वजनिक गुंतवणूक ही केवळ खर्चाची बाब नसून दीर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी केलेली गुंतवणूक आहे. तथापि, या गुंतवणुकीचे अपेक्षित परिणाम साधण्यासाठी शिक्षणाचा दर्जा, उद्योगांशी समन्वय आणि रोजगाराच्या उपलब्ध संधी यांवरही भर देणे आवश्यक आहे.

**महाराष्ट्रातील शिक्षणावरील खर्चाची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक, गुणवत्तापूर्ण व परवडणारे शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी आर्थिक व धोरणात्मक उपाय:**

महाराष्ट्रातील शिक्षणावरील खर्चाची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी शासनाने शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवरील आर्थिक संसाधनांचे नियोजनबद्ध आणि पारदर्शक वितरण करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण, आदिवासी आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल भागांतील शाळा व महाविद्यालयांना प्राधान्याने निधी उपलब्ध करून द्यावा. शैक्षणिक पायाभूत सुविधा, डिजिटल शिक्षण, शिक्षक प्रशिक्षण आणि संशोधनासाठी पुरेशी तरतूद करावी. विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, शुल्क प्रतिपूर्ती, वसतिगृह आणि वाहतूक सुविधा उपलब्ध करून शिक्षण परवडणारे बनवावे. तसेच मुली, दिव्यांग विद्यार्थी आणि वंचित घटकांसाठी विशेष आर्थिक सहाय्य योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करावी. शिक्षणावरील खर्चाचे नियमित लेखापरीक्षण करून निधीचा प्रत्यक्ष शैक्षणिक परिणाम तपासावा. अभ्यासक्रमांचा कौशल्यविकास व रोजगाराच्या संधींशी समन्वय साधावा. सार्वजनिक आणि

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

खासगी शैक्षणिक संस्थांमध्ये गुणवत्तेचे निकष निश्चित करून उत्तरदायित्व वाढविणेही आवश्यक आहे. अशा आर्थिक व धोरणात्मक उपायांमुळे महाराष्ट्रात सर्वसमावेशक, गुणवत्तापूर्ण आणि सर्वांना परवडणारे शिक्षण उपलब्ध होण्यास मदत होईल.

**प्रमुख निष्कर्ष:**

1. शिक्षणाला अर्थसंकल्पात महत्त्वाचे स्थान आहे. महाराष्ट्राच्या २०२५-२६ च्या अर्थसंकल्पात शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृती या एकत्रित क्षेत्रासाठी ₹१,०६,३३८ कोटींची तरतूद आहे. ही तरतूद २०२४-२५ च्या सुधारित अंदाजापेक्षा ११ टक्के अधिक आहे. मात्र, प्रत्यक्ष शैक्षणिक खर्चाचे मूल्यमापन स्वतंत्रपणे करणे आवश्यक आहे.

2. महाराष्ट्रातील शिक्षणव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर विस्तारलेली आहे. प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावरील शाळांची संख्या आणि उच्च शिक्षणातील ४५.३१ लाख विद्यार्थी नोंदणी यावरून शिक्षणासाठी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व प्रशासकीय संसाधनांची आवश्यकता स्पष्ट होते.

3. शिक्षणावरील खर्च आणि शैक्षणिक गुणवत्ता यांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे. अर्थसंकल्पीय तरतूद वाढली म्हणजे अध्ययन निष्पत्ती आपोआप सुधारतात असे नाही. निधीचा विनियोग, शिक्षकांची उपलब्धता आणि विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील प्रगती यांचे मूल्यमापन गरजेचे आहे.

4. लिंग समानतेमध्ये शैक्षणिक स्तरानुसार फरक दिसतो. उपलब्ध GPI आकडेवारीत माध्यमिक शिक्षणासाठी ०.८७ आणि उच्च शिक्षणासाठी ०.८८ निर्देशांक आहे. या स्तरांवरील सहभागातील तफावत कमी करण्यासाठी अधिक सखोल सामाजिक व आर्थिक अभ्यास आवश्यक आहे.

5. उच्च शिक्षणाचा आर्थिक भार स्वतंत्रपणे अभ्यासला पाहिजे. महाविद्यालयीन शुल्क, प्रवास, वसतिगृह, पुस्तके आणि डिजिटल साधनांवरील खर्च यामुळे विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबांवर किती आर्थिक भार पडतो, हे उपलब्ध संस्थांच्या संख्येवरून ठरत नाही. त्यासाठी कुटुंबांच्या उत्पन्नाची व खर्चाची प्राथमिक माहिती आवश्यक आहे.

6. शैक्षणिक निधीचे न्याय्य वितरण महत्त्वाचे आहे. ग्रामीण, निमशहरी आणि शहरी भागांतील संस्थांच्या सुविधा व खर्चाची तुलना केल्यास आर्थिक संसाधनांचे वितरण अधिक परिणामकारक करण्यासाठी धोरणात्मक सूचना देता येतील.

7. शिक्षणाला दीर्घकालीन आर्थिक गुंतवणूक म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, कौशल्यविकास आणि संशोधनामुळे रोजगारक्षमता व उत्पादकता वाढण्याची शक्यता असते. तथापि, महाराष्ट्रातील शिक्षणाचा प्रत्यक्ष आर्थिक परतावा मोजण्यासाठी शिक्षण पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यांचे रोजगार व उत्पन्नविषयक स्वतंत्र सर्वेक्षण आवश्यक आहे.

**समारोप:**

महाराष्ट्रातील शिक्षणाचे अर्थकारण या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, राज्यातील शिक्षणव्यवस्थेचा विस्तार, अर्थसंकल्पीय गुंतवणूक आणि उच्च शिक्षणातील मोठी विद्यार्थीसंख्या यांमुळे शिक्षण हे राज्याच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाचे महत्त्वपूर्ण क्षेत्र ठरते. २०२५-२६ च्या अर्थसंकल्पातील ₹१,०६,३३८ कोटींची एकत्रित तरतूद आणि उच्च शिक्षणातील ४५.३१ लाख विद्यार्थ्यांची नोंदणी ही या क्षेत्राची आर्थिक व्याप्ती अधोरेखित करते. तथापि, शिक्षणावरील खर्चाचे यश केवळ तरतुदीच्या वाढीवरून निश्चित करता येत नाही. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्ती, शैक्षणिक संधींची समानता, संस्थांमधील पायाभूत सुविधा आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांना मिळणारी मदत यांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे. म्हणून महाराष्ट्र शासनाने शैक्षणिक खर्चाच्या परिणामकारकतेचे मूल्यमापन, ग्रामीण भागातील शिक्षणासाठी संसाधनांचे योग्य वितरण आणि उच्च शिक्षणातील परवडणारी क्षमता यांना प्राधान्य देणे उपयुक्त ठरेल.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

**संदर्भ:**

1. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६ — महाराष्ट्र शासन
2. Maharashtra Budget Analysis 2025–26 — PRS Legislative Research
3. Economic Survey of Maharashtra 2025–26 — Highlights